

BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, vol. 3. *The Fifth-Century Enlightenment* (1. The World of the Sophists, 2. Socrates), Cambridge, University Press 1969, 544 σελ.*.

Ἀντικείμενο τοῦ τρίτου τόμου τῆς *Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας* τοῦ W. K. C. Guthrie εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ «Ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ», ὅπως διαμορφώθηκε κατὰ τὸν Ε΄ αἰώνα. Ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ἐποχῆς τῶν Σοφιστῶν καὶ τοῦ Σωκράτη ὡς ἐποχῆς διαφωτισμοῦ, ποὺ παρουσιάζει ἀναλογίες μὲ τὰ ρεύματα ἰδεῶν ποὺ ἐκφράσθηκαν ἀπὸ τοὺς Γάλλους Philosophes τοῦ 18ου αἰώνα, εἶναι κλασσικὸς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Hegel. Ὁ Guthrie δικαιολογημένα ξεκινάει ἀπ' αὐτὸν (σ. XIII). Ἀπὸ τὸν χαρακτήρα αὐτὸν τῆς σοφιστικῆς σκέψης προκύπτει καὶ τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζει γιὰ τὴν ἐποχὴ μας.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπισαν οἱ Προσκρατικοί, ὅπως π.χ. ποιὰ εἶναι ἡ πρώτη ὕλη ἀπὸ τὴν ὁποία σχηματίσθηκε ἡ φύσις, ἢ ἡ θεωρία τῆς ὕλης ὡς ἰσορροπίας τῶν κρᾶσεων τοῦ ἀνθρώπινου ὁργανισμοῦ, ἔχουν ἀποκλειστικὰ ἀρχαιογνώστικὸ ἐνδιαφέρον. Ἀντίθετα ὁρισμένα ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ ἀπασχόλησαν τοὺς Σοφιστές, ἂν π.χ. πρέπει ὅλοι νὰ συμμετέχουν στὴν ἀσκήση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἂν ὑπάρχουν ἠθικὲς ἀξίες ποὺ ἔχουν καθολικὸ κῦρος, ἂν ἡ ποινὴ πρέπει νὰ ἔχη ὡς ἀποκλειστικὸ σκοπὸ τὸν παραδειγματισμὸ καὶ τὴν πρόληψη τοῦ ἀδικήματος, κατὰ ἀπὸ ποιὲς προϋποθέσεις μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ κανεὶς ὑπεύθυνος γιὰ τὶς πράξεις του, ἀπασχολοῦν καὶ τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ Σοφιστικὴ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι «σημεῖον ἀντιλεγόμενον», πέρα ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν εἰδικῶν ἐρευνῶν.

Προφανῶς ὁ Guthrie ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ γιὰ τὴν «ἐπικαιρότητα» τῆς Σοφιστικῆς. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὴν μέθοδο ποὺ ἀκολουθεῖ στὴν ἀνάλυση τῶν ἰδεῶν ποὺ ἐξέφρασαν οἱ Σοφιστές. Βασικὸ γνῶρισμά της εἶναι οἱ συχνοὶ καὶ συνήθως πολὺ διεισδυτικοὶ παραλληλισμοὶ ἀνάμεσα στὶς ἰδέες τῶν Σοφιστῶν καὶ σὲ νεώτερα φιλοσοφικὰ ἢ καὶ ἰδεολογικὰ ρεύματα.

Τέτοιος εἶναι ὁ παραλληλισμὸς ἀνάμεσα στὴν ἄποψη τοῦ Γλαύκωνος (*Πολιτεία* Β), ὅτι οἱ ἄνθρωποι δέχονται τὴν δικαιοσύνη ἀπὸ φόβο νὰ μὴ ἀδικηθοῦν, καὶ ἔτσι παραιτοῦνται ἀπὸ τὴν φυσικὴ τους ἐλευθερία, καὶ στὴν ἐξήγηση ποὺ προτείνει ὁ Hobbes γιὰ τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο (σ. 98, σημ. 1). Ἡ ἀναφορὰ στὸν Hobbes ἐπιτρέπει στὸν Guthrie καὶ μιὰ πιὸ στοχαστικὴ κατανόηση τῆς Ὀνοματοκρατίας (Nominalismus) τοῦ Ἀντισθένη. Σ' αὐτὸν ἀποδίδει τὴν ἄποψη ὅτι οἱ ἐννοίες εἶναι ἀπλᾶ ὀνόματα, ποὺ συνδέονται μόνον συμβατικὰ μὲ τὰ καθ' ἑκάστον ἀντικείμενα, στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται. Παρόμοια ἄποψη ἀποτελεῖ τὴν βασικὴ ἀρχὴ τῆς Γνωσιολογίας τοῦ Hobbes. Ἡ συνηθισμένη ἔμφαση ποὺ δίνουν οἱ Σοφιστές στὴν ἀσκήση καὶ τὴν μελέτη ὡς προϋποθέσεις τῆς ἀρε-

* Τὸ καθένα ἀπὸ τὰ μέρη τοῦ τόμου ἔχει ἐκδοθῇ καὶ χωριστά, τὸ πρῶτο μὲ τὸν τίτλο *The Sophists* καὶ τὸ δεῦτερο μὲ τὸν τίτλο *Socrates*. Στὶς ἐκδόσεις αὐτὲς ἔχει προστεθῇ εἰδικὸς Πρόλογος καὶ ἔχουν γίνῃ ἐπιδεικνύουσιν μεταβολές.

της, έμφαση πού ξεκινά από τόν Δημόκριτο, προδιαγράφει τήν άποψη τοῦ Ὑπαρξισμού ὅτι ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ τήν ἴδια του τήν φύση καί ὅτι εἶναι προϊόν τοῦ ἀνθρώπου (σελ. 256). Σέ σχέση μέ τήν φιλοσοφία τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ Guthrie ἀποδίδει εὐστοχα στόν Πρωταγόρα τήν άποψη ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῶν τεχνῶν καί τῆς ἐργασίας ἔχει ὡς ἀναγκαία συνέπεια τήν ἀνάπτυξη τῶν νόμων, πού προστατεύουν τήν ἀτομική ἰδιοκτησία. Γιατί νά ἐργασθῇ κανεῖς, ἂν δέν ἔχη ἐξασφαλίσει ἀπό πρὶν τήν κατοχή ἢ τουλάχιστο τήν νομή καί τήν ἀπόλαυση τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας του; Τήν σχέση αὐτή ἀνάμεσα στήν ἐξέλιξη τοῦ τεχνολογικοῦ πολιτισμοῦ καί τήν γένεση τῆς ἰδιοκτησίας τονίζει ἰδιαίτερα ὁ Rousseau. Ἔτσι δικαιολογεῖται ἀπόλυτα ἡ συσχέτιση πού κάνει ὁ Guthrie ἀνάμεσα στόν Πρωταγόρα καί τόν Rousseau. Πιο ἀμφίβολη ἴσως καί κάπως ἀόριστη μένει ἡ σύγκριση τοῦ Nestle ἀνάμεσα στήν ἐξήγηση τοῦ Κριτία, στά ἀποσπάσματα τοῦ Σισύφου, γιά τήν θρησκεία, ὡς εὖρημα σοφοῦ νομοθέτη μέ σκοπὸ τήν σταθεροποίηση τῆς κοινωνικῆς εἰρήνης, καί ἀνάλογες ἀπόψεις τοῦ Μαρξισμού (σελ. 244, σημ. 2). Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ θεωρία τοῦ Μαρξισμού γιά τήν θρησκεία δέν ἐξαντλεῖται μέ τήν ἐξήγηση αὐτή, ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι μέσο ἐπιβολῆς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ὑστερα ἡ άποψη αὐτή δέν χαρακτηρίζει εἰδικά τόν Μαρξισμό. Θά ἦταν δυνατό νά τήν ἀναζητήση κανεῖς καί σέ ὀρισμένους Γάλλους φιλοσόφους τοῦ 18ου αἰῶνα, π.χ. τόν Βολταῖρο, τόν Condorcet, ἢ ἀκόμη καί τόν Curé Meslier. Ὁ Guthrie τοποθετεῖ σωστά τὸ θέμα.

Τις κυριώτερες ιδέες τῆς Σοφιστικῆς ὁ Guthrie ἐξετάζει σέ συνάρτηση μέ τὰ κοινωνικά προβλήματα, τῶν ὁποίων ἀποτελοῦν προσπάθεια ἀντιμετώπισης καί λύσης. Ἔτσι π.χ. ἡ άποψη τῶν Σοφιστῶν καί ἰδιαίτερα τοῦ Γοργία εἶναι πῶς δέν εἶναι δυνατός ἕνας γενικός ὀρισμὸς τῆς ἀρετῆς. Ἡ ἀρετὴ τοῦ κάθε ἀνθρώπου προσδιορίζεται ἀπὸ τήν κοινωνική θέση καί λειτουργία του, ἄλλη π.χ. εἶναι ἡ ἀρετὴ τοῦ ἐλευθέρου, ἄλλη εἶναι ἡ ἀρετὴ τοῦ δούλου κλπ. Ἡ άποψη αὐτή ἀντικατοπτρίζεται καί στήν γλωσσική χρῆση τοῦ ὅρου «ἀρετὴ», πού συνοδεύεται ἀπὸ μιὰ γενική, πού καθορίζει τὸ περιεχόμενό του, π.χ. «ἀρετὴ πολίτου», «ἐλευθέρου», «δούλου» κλπ. Πρέπει νά ἐξηγηθῇ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι κάθε πολιτεία, κοινωνικὴ τάξη ἢ ἔστω κοινωνικὴ ὁμάδα ἔχει τὴν δική της ἀντίληψη γιά τὴν ἠθικὴ τελειότητα, γιά τὰ μέσα μέ τὰ ὁποῖα πρέπει νά ἐπιδιωχθῇ καί τις συγκεκριμένες συνθήκες κάτω ἀπὸ τις ὁποῖες εἶναι δυνατόν νά ἐπιτευχθῇ (σελ. 353).

Παρόμοια ἐξήγηση θά πρέπει νά δοθῇ στήν συζήτηση τῶν Σοφιστῶν πάνω στὸ γνωστὸ θέμα τῆς σχέσης νόμου καί φύσης. Οἱ Σοφιστὲς δέν ἐπιδιώκουν νά λύσουν ὄντολογικά ἢ γνωσιολογικά προβλήματα, ὅταν ἀναλύουν αὐτὴ τὴ σχέση. Κύρια ἐπιδιώξή τους εἶναι νά δικαιολογήσουν μιὰ ὀρισμένη πρακτικὴ στάση ἀπέναντι στά «νόμιμα», ὅπως ἔχουν διαμορφωθῇ σέ μιὰ ὀρισμένη ἐλληνικὴ πόλη (σελ. 201). Ἡ στάση αὐτὴ εἶναι στάση ἄρνησης καί ἀμφισβήτησης γιά τόν Ἀντιφῶντα (σελ. 108 ἐπ.), ἐνῶ εἶναι στάση ἀποδοχῆς καί δικαίωσης γιά τόν Πρωταγόρα, τουλάχιστον σέ σχέση μέ τοὺς θεσμοὺς τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας (σελ. 268). Τὸ ἴδιο ἰσχύει καί γιά τὴ «θεολογία» τῶν Σοφιστῶν. Ὁ ἰδιότυπος χαρακτήρας πού πῆρε ὁ «ἄθεϊσμός» σέ ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς Σοφιστὲς, π.χ. τόν Πρόδικο καί τόν Κριτία, πού δέν ἀρνοῦνται κατηγορηματικὰ τὴν ὕπαρξη τῶν θεῶν καί δέν ἀμφισβητοῦν τὴν ἀνάγκη τῆς λατρείας τους, πρέπει νά συσχετισθῇ μέ τὴ δυσარέσκεια «τῶν Ἀθηναίων ἐπισήμων» (πιθανώτατα καί τοῦ μέσου πολίτη) ἀπέναντι σέ ἕνα ἰδεολογικὸ ρεῦμα, πού μπορούσε νά κάνη τοὺς πολῖτες νά παραμελήσουν τὰ θρησκευτικὰ τους καθήκοντα καί ἔτσι νά μειώσῃ τὴν ἠθικὴ συνοχὴ τῆς ἀθηναϊκῆς πόλης (σελ. 226-228). Ἐνδεικτικὸ τῆς δυσαρέσκειας αὐτῆς εἶναι τὸ ψήφισμα τοῦ Διοπίθου καί οἱ γνωστὲς δίκες γιά ἀσέβεια (Πρωταγόρας, Ἀναξαγόρας, Σωκράτης). Ἐπίσης ἡ «ἀριθμητικὴ» ἰσότης, πού

ἔχει ἀπόλυτο χαρακτήρα, πρέπει νὰ συσχετισθῇ μὲ τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα. Ἀντίθετα, ἡ «γεωμετρικὴ» ἰσότης, ποὺ εἶναι ἡ ἀναγνώριση καὶ κατανομὴ τῶν δικαιωμάτων στοὺς πολίτες «κατ' ἀξίαν» (σελ. 151), ἀποτελεῖ τὸ ἰδανικὸ τῆς ἀριστοκρατικῆς πολιτείας. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ ἀναφορὲς στὶς κοινωνικὲς συνθήκες εἶναι πολὺ διαφωτιστικὲς. Θὰ ἦταν ἀκόμη περισσότερο, ἂν γινόταν ἐκτενέστερη ἀναφορὰ στὶς οἰκονομικὲς σχέσεις καὶ ἂν ὁ Guthrie δὲν εἶχε τὴν τάση νὰ ταυτίζῃ τὶς κοινωνικὲς μὲ τὶς πολιτειακὲς δομὲς (π.χ. στὸ κεφ. 2).

Ὁ Guthrie ὁδηγεῖται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο στὸ νὰ θεωρήσῃ τὶς φιλοσοφικὲς ἔννοιες τῆς Σοφιστικῆς στὴν ἱστορικὴ τους ἐξέλιξη καὶ σὲ συσχέτιση μὲ παράλληλες ἐκφράσεις τοὺς στοὺς τραγικοὺς, τοὺς ρήτορες καὶ τὸν Θουκυδίδη. Δὲν διστάζει νὰ ὁλοκληρώσῃ τὴν ἐξέταση αὐτὴ ἀναλύοντας τὶς προεκτάσεις τοὺς στὰ σωκρατικὰ κείμενα, τὸν Πλάτωνα, κάποτε καὶ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὴν Ἑλληνιστικὴ φιλοσοφία. Τῇ μέθοδῳ αὐτὴ ἐφαρμόζει π.χ. στὴν ἐξέταση τῆς ἐννοίας τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου (κεφ. 5). Τὴν «ξυνθήκη», ποὺ προϋποθέτει ὁ πολιτικὸς βίος, ἐξετάζει πρῶτα στοὺς Προσωκρατικοὺς καὶ τοὺς Τραγικοὺς, ποὺ τείνουν νὰ τὴν θεμελιώνουν πάνω στὴν ἔλλογη φύση ἢ τὴν θεία βούληση, ὕστερα στὸν Πρωταγόρα ποὺ τὴν θεωρεῖ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς πολιτιστικῆς ἐξέλιξης τῆς κάθε πόλης, στὸν Λυκόφρονα καὶ τὸν Γλαῦκωνα τῆς *Πολιτείας*, ποὺ τὴν ἐξηγοῦν λειτουργικὰ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ μὴ βλάπτωνται οἱ πολίτες, στὸν Καλλικλῆ τοῦ *Γοργίας*, ποὺ τὴν βλέπει ὡς εὖρημα τῶν «πολλῶν» καὶ «ἀσθενῶν», τέλος στὸν Σωκράτη τοῦ *Κριτωνα*, ποὺ τὴν θεμελιώνει πάνω σὲ καθαρὰ ὀρθολογικὴ βάση, σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἀντίληψή του γιὰ τὴν «λῶβη» καὶ τὴν «ὑγεία» τῆς ψυχῆς, ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ «ἐπαῖων».

Ὁ συνθετικὸς αὐτὸς τρόπος τῆς θεώρησης τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῶν βασικῶν ἐννοιῶν τῆς Σοφιστικῆς κάνει τὸν Guthrie νὰ μὴ ἀποδίδῃ ἰδιαίτερη σημασία πάνω σὲ ζητήματα ποὺ θὰ εἶχαν ἀποκλειστικὰ ἱστοριοδιφικὸ ἐνδιαφέρον, π.χ. ἂν ἡ ἀποψη ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι διδακτὴ ὑποστηρίχθηκε μόνο ἀπὸ τὸν Πρωταγόρα ἢ καὶ ἀπὸ ἄλλους Σοφιστὰς. Συνήθως ἄλλωστε αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ ἐρευνες ἔχουν τὴν ἐπίφασχ ἐπιστημονικότητα, τὰ συμπεράσματά τους ὅμως εἶναι συχνὰ ὑποκειμενικὰ καὶ τυχαία. Τὰ θέματα αὐτὰ τῆς σχέσης τῶν θεωριῶν μὲ τὰ πρόσωπα ποὺ τὶς ὑπεστήριξαν ἐξετάζονται ἰδίως στὸ 11ο κεφάλαιο (The Men). Ὅπως παρατηρεῖ σωστὰ ὁ Guthrie, πιὸ σημαντικό ἐνδιαφέρον παρουσιάζει γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς Φιλοσοφίας νὰ δῇ πῶς προέκυψαν τὰ θέματα τῆς Σοφιστικῆς ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ ἀπασχολοῦσαν ὄχι μόνο ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κοινωνικοπολιτικὴ ἀποψη τοὺς Ἑλλήνες τοῦ πέμπτου αἰῶνα.

Ὡστόσο καὶ στὰ δέκα κεφάλαια, ὅπου ἐξετάζονται οἱ βασικὲς ἔννοιες τῆς Σοφιστικῆς (Εἰσαγωγή, Θέματα τῆς ἐποχῆς, Τί εἶναι σοφιστής, Ἡ ἀντίθεση νόμου καὶ φύσης, Τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο, Ἡ ἰσότης, Ἡ σχετικότητα τῶν ἀξιῶν, Ρητορικὴ καὶ φιλοσοφία, Ὁρθολογικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν θρησκεία, Εἶναι ἡ ἀρετὴ διδακτὴ;), θίγονται εἰδικὰ προβλήματα. Ἐνα τέτοιο πρόβλημα εἶναι ἡ σχέση τῆς Συνωνυμικῆς τοῦ Προδίκου μὲ τὴν ἀναζήτησιν ἀπὸ τὸν Σωκράτη ὁρισμῶν πάνω σὲ ἠθικὰ θέματα. Ἀναφέροντας τὴν ἐρμηνεία τοῦ Momigliano πάνω στὸν στοχασμὸ τοῦ Προδίκου, ὁ Guthrie ἐκφράζει τὴν εἰκασία ὅτι οἱ ἐννοιολογικὲς διακρίσεις τοῦ Σωκράτη προϋποθέτουν τὶς σημασιολογικὲς διακρίσεις τοῦ Προδίκου. Ὁ Πρόδικος κάνει τὶς διακρίσεις αὐτές, γιὰ νὰ ἀποσαφηνίσῃ τὰ ἠθικὰ ζητήματα. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁρισμένους ἠθικὲς ἔννοιες θὰ εἶναι ἀντικείμενο σαφοῦς, διακριτῆς καὶ βέβαιης γνώσης. Ἀκόμη καὶ ἡ «νατουραλιστικὴ» ἐξήγηση, ποὺ προτείνει ὁ Πρόδικος γιὰ τὴν θρησκεία, εἶναι ἕνας τρόπος γιὰ νὰ φανῇ ὅτι ἀντιστοιχεῖ σὲ μία λειτουργία βαθύτατα ἀνθρώπινη καὶ ὅτι δὲν εἶναι ἀπλῶς «νόμος», ὅπως ἔλεγε ὁ Κριτίας (σελ. 222-225). Ἐτσι οἱ εἰδικώτερες ἀναλύσεις τοῦ Guthrie ἐντάσσονται στὴν συνολικὴ θεώρηση τῶν προβλημάτων τῆς Σοφιστικῆς, ποὺ γίνεται μὲ σαφήνεια, διαύγεια καὶ γλαφυρότητα. Σὲ καμμιά περίπτωση, οἱ εἰδικὲς ἀναλύσεις δὲν γίνονται αὐτοσκοπός.

Τὸ προσὸν αὐτὸ τοῦ ἔργου τοῦ Guthrie πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ἰδιαίτερα, γιατί μιὰ συνθετικὴ ἔκθεσι τῆς σκέψης τῶν Σοφιστῶν, ποὺ δὲν θὰ κατέληγε σὲ ἀπλουστεύσεις, εἶναι δύσκολη ἐπειδὴ οἱ πηγὲς ἔχουν πάρα πολὺ ἀποσπασματικὸ χαρακτήρα καὶ προέρχονται συνήθως ἀπὸ συγγραφεῖς ποὺ ἦρθαν σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς Σοφιστὲς, ὄχι μόνο ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ συναισθηματικὴ ἄποψη (σελ. 91).

Ἡ μέθοδος τοῦ Guthrie τὸν ὀδηγεῖ σὲ ἀξιοπρόσεκτα συμπεράσματα. Ὡς πρὸς τὴν σχέσι Σοφιστικῆς καὶ Σωκράτη, ὁ Guthrie πιστεύει ὅτι δὲν εἶναι μόνο ἀντιθετικὴ. Καὶ ὁ Σωκράτης στὸν *Κρίτωνα* φαίνεται νὰ πιστεῦῃ ὅτι οἱ νόμοι θεμελιώνονται πάνω σὲ μιὰ «ξυνθήκην», ἔστω καὶ ἂν μιὰ πόλη δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ χωρὶς αὐτοὺς (σελ. 70-71). Ἐπίσης ὁ Σωκράτης παραδέχεται, μερικὰ καὶ προσωρινὰ ἔστω, τὴν σχετικότητα τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν, ὅταν ὑποστηρίξῃ ὅτι εἶναι πολὺ πιὸ δύσκολο νὰ ὀρίσωμε τίς ἔννοιες τῆς ἠθικῆς ἀπὸ ὅτι εἶναι νὰ καθορίσωμε τίς διαστάσεις ἐνὸς φυσικοῦ ἀντικειμένου (σελ. 165). Οἱ ἀναλογίες αὐτὲς ἀνάμεσα στὴν σκέψι τοῦ Σωκράτη καὶ τὴν σκέψι τῶν Σοφιστῶν ἐξηγοῦν τόσο τὴν ἐξομοίωσή τους στὴν ἀντίληψη τοῦ «μέσου Ἀθηναίου» ὅσο καὶ τὴν ἀντίθεση τῶν συντηρητικωτέρων ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους «δημοτικούς», π.χ. τοῦ Ἀνύτου, ἐναντίον τῶν Σοφιστῶν καὶ τοῦ Σωκράτη.

Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ συσχετισθῇ μὲ τὸν ὀρθολογισμό τῶν Σοφιστῶν, ὅπως ἐκδηλώνεται στὸν θρησκευτικὸν ἀγνωστικισμό. Ὁ ἀγνωστικισμὸς τους εἰδικότερα εἶναι συνυφασμένος μὲ τὴν ἄποψιν τους ὅτι τὸ ἀνθρώπινο λογικὸ συνδέεται μὲ τὴν πρόοδο τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ὅτι ἔχει ἰσῶς πρακτικὴ λειτουργίαν, ὅτι σκοπὸς του εἶναι ἡ βελτίωσις τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ὅτι οἱ θεοὶ συχνὰ συμπεριφέρονται μὲ τρόπο ἀσυμβίβαστο πρὸς τίς ἀπαιτήσεις τῆς ἠθικῆς συνείδησης (σελ. 226 ἐπ.).

Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Σοφιστικῆς γιὰ τὰ θέματα τῆς πράξεως καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἐκδηλώνεται καὶ στὸ ζήτημα τῆς γλώσσας. Στὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ἀφιερωμένες ὀρισμένες ἀπὸ τίς πιὸ ἐνδιαφέρουσες σελίδες τοῦ βιβλίου (σελ. 204-223). Ἡ ἀντίληψη τῶν Σοφιστῶν γιὰ τὴν γραμματικὴ τέχνη εἶναι καθαρά πρακτικὴ. Ὅπως εἶχε κιόλας παρατηρήσει ὁ ὁ Murray (σελ. 220, σημ. 1) ἡ γραμματικὴ εἶναι τέχνη τοῦ λόγου. Σκοπὸς τῆς εἶναι νὰ γίνῃ ὁ λόγος ἀποτελεσματικὸ ὄργανο γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Δὲν εἶναι ἐπιστήμη τῆς κατάταξης καὶ ἐξήγησις τῶν γλωσσικῶν φαινομένων, σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ὅπως εἶναι π.χ. στὸν 19ο αἰῶνα.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Σοφιστῶν γιὰ τὴ γλῶσσα καὶ τίς λειτουργίες τῆς προκύπτει ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴν Ρητορικὴ. Οἱ ρητορικὲς ἀντιλογίαις πάνω σὲ κοινωνικοπολιτικὰ θέματα προϋποθέτουν λογικὰ καὶ ὀδηγοῦν ψυχολογικὰ στὴν ἀμφισβήτηση τῆς ἐγκυρότητας τῆς ἀρχῆς τῆς μὴ ἀντίφασις (σελ. 176). Ἡ ἀνάλυσις τῶν κειμένων ποὺ ἀναφέρονται στὸ θέμα αὐτὸ (Πρωταγόρας, Ἀντισθένης, σελ. 218-219) εἶναι διεισδυτικὴ καὶ ἀκριβολόγος ἰδιαίτερα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν Ἀντισθένη.

Τὸ ἴδιο διεισδυτικὲς εἶναι οἱ ἀναλύσεις ποὺ ἀναφέρονται στὴν μεθοδολογία τῶν Σοφιστῶν, π.χ. τοῦ Πρωταγόρα. Ὁ Πρωταγόρας στὸν γνωστὸ μῦθο του διατυπώνει μιὰ γενετικὴ ἐξήγησις τῆς νομοθεσίας, κατασκευάζοντας τὴν ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ τὴν συνιστοῦν, χωρὶς νὰ τὸν ἀπασχολῇ πραγματικὰ ἡ ἱστορικὴ προέλευσίς της. Ἡ μέθοδος αὐτὴ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῇ σὰν μιὰ μέθοδος γεωμετρικῆς κατασκευῆς. Ἀπὸ τὴν στιγμή ποὺ μιὰ νομοθεσία ἔχει διαμορφωθῇ, ὁ Πρωταγόρας τὴν ἐξετάζει λειτουργικὰ, ἂν δηλαδὴ ἀνταποκρίνεται στὸν σκοπὸ τῆς καὶ εἶναι ὠφέλιμη γιὰ τὴν πόλιν ποὺ τὴν υἱοθετεῖ. Τὸ ὠφέλιμο καὶ τὸ βλαβερὸ ἔχουν στὸν Πρωταγόρα λειτουργικὸν χαρακτήρα (σελ. 164 ἐπ.). Καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψιν αὐτὴ δικαιολογεῖται ὁ παραλληλισμὸς τῶν Σοφιστῶν μὲ τὸν Σωκράτη, ποὺ κάνει συχνὰ ὁ Guthrie.

Ὅπως εἶναι φυσικό, οἱ ἀναγνώστες τοῦ βιβλίου αὐτοῦ δὲν θὰ συμφωνήσουν μὲ ὅλες τὶς ἀπόψεις τοῦ Guthrie. Ἀμφίβολη εἶναι ἡ ἀποψή του ὅτι τὸ θέμα τῆς αἰτιότητος εἶναι «πιὸ φιλοσοφικὸ» ἀπὸ τὸ θέμα τῆς νομικῆς εὐθύνης (σελ. 263). Ὅπως ἄλλωστε τὸ δείχνει ἡ σκέψη τῶν Σοφιστῶν καὶ τοῦ Σωκράτη, ἡ, στὴ νεώτερη ἐποχὴ, ἡ σκέψη τοῦ Descartes ἢ τοῦ Hegel, ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς ὀρίζεται ἀπὸ τὴν μέθοδό του, ὄχι ἀπὸ τὸ ἀντικείμενό του. Ἐξ ἄλλου ὁ Guthrie σωστὰ παρατηρεῖ σὲ σχέση μετὰ τὰ ρητορικὰ κείμενα τοῦ Γοργία (σελ. 194 ἐπ.) ὅτι ἡ παρωδία καὶ ἡ ἐκθεση ἀπόψεων ποὺ ὑποστηρίζει στὰ σοβαρὰ ἕνας ρήτορας δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστες. Δὲν ἐξετάζει ὁμως ἀναλυτικὰ τὴν ἔννοια τῆς ἠθικῆς εὐθύνης, ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ συναγάγῃ ἀπὸ τὰ ρητορικὰ κείμενα τοῦ Γοργία. Ὡστόσο πρόκειται γιὰ τὴν σαφέστερη, πληρέστερη καὶ συστηματικώτερη διαπραγμάτευση τοῦ θέματος, ποὺ συγχρόνως πληροφορεῖ τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὰ συμπεράσματα, στὰ ὁποῖα κατέληξαν οἱ ἐπὶ μέρους ἔρευνες γιὰ τὴν Σοφιστική.

Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ τόμου ἐξετάζεται ἡ μορφή τοῦ Σωκράτη. Στὴ βιβλιογραφία γύρω ἀπὸ τὸν Σωκράτη, μπορούμε νὰ διακρίνουμε δύο τάσεις. Ἡ μία τὸν θεωρεῖ ὡς καθαρὰ πνευματικὴ προσωπικότητα, σὲ σχέση μετὰ τὶς ἠθικὲς ἀξίες καὶ ἐμπειρίες ποὺ κατεύθυναν τὸν στοχασμὸ καὶ τὴν πράξη του. Τὴν τάση αὕτη ἐκφράζουν τὰ βιβλία τοῦ Guardini, τοῦ Tovar, τοῦ Festugière καὶ σὲ πιὸ μετριασμένη μορφή τὰ ἔργα τοῦ Humbert καὶ σὲ μᾶς τοῦ καθηγητῆ Τατάκη (βλ. τὴν Βιβλιοκρισίᾳ μας γιὰ τὸν Σωκράτη του, «Φιλοσοφία» 1 (1971) 450-453). Ἡ τάση αὕτη προεκτείνει κατὰ κάποιον τρόπο τὸν πλατωνικὸ Σωκράτη. Ἡ δευτέρη τάση θέτει ὡς σκοπὸ τῆς τὸν ἀκριβὴ προσδιορισμὸ τῆς λογικῆς μεθόδου ποὺ ἀκολούθησε ὁ Σωκράτης (ἐλεγχος, ἐπαγωγή, ἀναλογία, ὀρισμὸς) καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων στὰ ὁποῖα τελικὰ κατέληξε. Τὴν τάση αὕτη, ποὺ ἔχει ὡς ἀπώτερη πηγὴ τῆς τὸν κάπως σχηματοποιημένο Σωκράτη τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐκφράζουν οἱ ἐργασίες τοῦ H. Maier καὶ τοῦ R. Robinson, ποὺ, ἄσχετα μετὰ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου του (*Plato's Earlier Dialectic*), εἶναι βασικὰ μελέτη σωκρατικῆς λογικῆς. Ἡ ἐργασία τοῦ Guthrie ἀποτελεῖ μιὰ σύνθεση τῶν δύο αὐτῶν τάσεων. Ὁ συγγρ. προσπαθεῖ νὰ κατανοήσῃ τί μπορεῖ νὰ ἐνιωθε ὁ Σωκράτης, τί ἐμπειρίες ἐξέφραζαν οἱ μεθοδολογικὲς του ἀναζητήσεις καὶ ἡ νοησιαρχικὴ ἠθικὴ του. Ταυτόχρονα ὁ Guthrie καθορίζει μετὰ τὴν πιὸ μεγάλη δυνατὴ ἀκρίβεια τὴν λογικὴ μέθοδο τοῦ Σωκράτη καὶ τὶς βασικὲς ἔννοιες τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας του καὶ τῆς φιλοσοφικῆς του Ἀνθρωπολογίας.

Θὰ μπορούσε νὰ διακρίνῃ κανεὶς καὶ μιὰ ἄλλη τάση στὶς μελέτες γύρω ἀπὸ τὸν Σωκράτη, τὴν τάση τῆς ἐνασχόλησης μετὰ τὶς ἀρχαῖες πηγές, εἴτε γιὰ νὰ ὀδηγηθοῦμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ λεγόμενη φιλοσοφία τοῦ Σωκράτη δὲν διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀλλὰ ἐκφράστηκε μετὰ τοὺς «Σωκρατικοὺς λόγους», ποὺ πῆραν συγκεκριμένη μορφή στὶς μικρότερες Σωκρατικὲς σχολές (O. Gigon, E. Dürgeel), ἢ στοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος (Magalhaes Vilhena). Πρὸς τὴν τάση ὁμως αὕτη ὁ Guthrie δίκαια ἴσως ἐκφράζει τὴν ἀντίθεσή του, λέγοντας ὅτι τίποτε δὲν ἀποδεικνύει ὅτι οἱ λεγόμενοι σωκρατικοὶ λόγοι ἦσαν πλάσματα (fictions) τῶν σωκρατικῶν κύκλων. Ὁ Ἀριστοτέλης (*Ποιητικὴ* 1447b 1-9, Guthrie σελ. 332) ἀναφέρει τοὺς «Σωκρατικοὺς λόγους» ὡς παράδειγμα μίμησης μετὰ τὸν ἑναρθρο λόγο. Δὲν συνάγεται ἀπὸ τὴν μαρτυρία του οὔτε ἀπὸ ἄλλες ὅτι οἱ σωκρατικοὶ λόγοι ἦσαν πλάσματα τῶν Σωκρατικῶν. Τελικὰ τὸ λεγόμενο σωκρατικὸ πρόβλημα (σελ. 325-377) εἶναι ἐν μέρει πραγματικό, ἔχει ὁμως τεθῇ πάνω στὴν ἐσφαλμένη βάση ὅτι θὰ ἦταν ἐπιθυμητὸ οἱ πηγές νὰ συμπίπτουν ἐντελῶς. Ἐπειδὴ δὲν συμπίπτουν, δὲν μπορούμε νὰ γνωρίσωμε τὸν ἀληθινὸ Σωκράτη, σύμφωνα μετὰ ὀρισμένους μελετητές. Ἄν ὁμως

οί πηγές συνέπιπταν έντελώς, αυτό θα έσήμαινε ή ότι ή προσωπικότητα και ή σκέψη του Σωκράτη παρουσιάζουν μονομερή και άπλοϊκό χαρακτήρα ή ότι οί συγγραφείς των πηγών δέν ήσαν σέ θέση νά καταλάβουν την πολυμέρεια και τις αποχρώσεις της σκέψης του Σωκράτη (σελ. 329). Τό λεγόμενο σωκρατικό πρόβλημα προκύπτει από τό γεγονός ότι πολλοί μελετητές «έγκαταλείπουν στο άκουσμα του ονόματος Σωκράτης τους συνηθισμένους κανόνες της συγκριτικής αξιολόγησης των πηγών» (σελ. 328). Γι' αυτό αποφαίνονται αργίοι ότι ό Σωκράτης του Πλάτωνος ή του 'Αριστοτέλους ή του Ξενοφώντος είναι ό άληθινός Σωκράτης ή ότι δέν ύπάρχει άληθινός Σωκράτης.

Αν ξεκινήσωμε από μιá έσωτερική κριτική του περιεχομένου των πηγών θα συμπεράνωμε ότι ό Ξενοφών στο *Συμπόσιό* του λ.χ. αποδίδει στον Σωκράτη φιλοσοφικές απόψεις που έπιβεβαιώνονται και από τον Πλάτωνα. Αν ό Ξενοφών έπηρεάζεται από τον 'Αντισθένη, όπως τόνισε ό Κ. Joël, δέν έπεται ότι οί απόψεις που αποδίδει στον Σωκράτη δέν του ανήκουν. Κατά τον Guthrie σχεδόν κάθε μαρτυρία του Ξενοφώντος έπαληθεύεται από μιá αντίστοιχη πλατωνική μαρτυρία. Ακόμη και οί αντίθεσεις που έπιστημάνθηκαν ανάμεσα στον Ξενοφώντα και τον Πλάτωνα σέ σχέση με την φιλοσοφία του Σωκράτη είναι συχνά μόνο φαινομενικές. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα στην περίπτωση της άκραςίας (σελ. 456-459). Ό Ξενοφών αποδίδει στον Σωκράτη την άποψη ότι οί συνέπειες της άκραςίας είναι καταστρεπτικές. Ό Πλάτων στον *Πρωταγόρα* (358 c-d) αποδίδει στον Σωκράτη την άποψη ότι ή άκραςία είναι άνύπαρκτη. Η λεγόμενη άκραςία προκύπτει από ένα έσφαλμένο ύπολογισμό. Θεωρούμε κάποιο σκοπό που επιδιώκουμε προτιμότερο από κάποιο άλλο, ενώ δέν είναι. Όπως όμως σωστά παρατηρεί ό Guthrie, ό Ξενοφών δέν έχει την πρόθεση νά έξετάση την λογική ουσία της άκραςίας. Απλώς αποδίδει στον Σωκράτη την άποψη ότι ή άκραςία, όποια και νά είναι ή έξήγησή της, είναι όλέθρια από πρακτική άποψη. Την πρακτική αυτή άποψη υιοθετεί και ό Πλάτων σέ σχέση με την σωκρατική «έπιστήμη» (π.χ. *Πρωταγόρας* 350 c-d). Η εικόνα που μάς δίνει ό Ξενοφών για την προσωπικότητα του Σωκράτη δέν έρχεται σέ αντίθεση με την εικόνα του Πλάτωνος. Ακόμη και ή ταύτιση που αποδίδει ό Ξενοφών στον Σωκράτη του «άγαθού» και του «καλού» με τό χρήσιμο δέν λείπει από τους Σωκρατικούς διαλόγους του Πλάτωνος, π.χ. από τον *Ιππία Μείζονα* (Guthrie σελ. 464).

Ενώ ή εικόνα που μάς δίνει ό Ξενοφών για την προσωπικότητα και την σκέψη του Σωκράτη δέν έκφράζει όλες τις αποχρώσεις της, ό Σωκράτης των διαλόγων του Πλάτωνος αποτελεί λογική προέκταση και ολοκλήρωση της προσωπικότητας και ιδίως της φιλοσοφίας του ιστορικού Σωκράτη (σελ. 353). Η θεωρία των ιδεών, ως «χωριστών» προτύπων των πραγμάτων, που αποδίδει ό Πλάτων στον Σωκράτη στο *Συμπόσιο*, τον *Φαίδωνα* ή τον *Φαίδρο*, δέν ανήκει στον ιστορικό Σωκράτη, αντίθετα με ό,τι ύποστήριζαν ό Burnet και ό Taylor. Ωστόσο οί έννοιες, των οποίων τον όρισμό ζητεί ό Σωκράτης, θεμελιώνονται πληρέστερα από φιλοσοφική άποψη, αν ύποθέσωμε πως τά είδη ύπάρχουν ξεχωριστά από τά αίσθητά αντικείμενα. Ίσως ό Guthrie θα έπρεπε νά αποσαφηνίση στο σημείο αυτό τό ζήτημα αν και για τον ιστορικό Σωκράτη τά αίσθητά αντικείμενα διαρκώς μεταβάλλονται, πράγμα που θα είχε ως λογική συνέπεια αντικείμενο έπιστήμης νά είναι μόνο οί ιδέες. Σωστά όμως παρατηρεί ότι τό όλο θέμα της φιλοσοφίας ως μελέτης του θανάτου στον *Φαίδωνα* δέν έκφράζει τό γενικό πνεύμα της σωκρατικής φιλοσοφίας (σελ. 484). Θα μπορούσε κανείς νά προσθέση ότι και τό προφητικό ύφος του Σωκράτη (*Φαίδων* 64 a έπ.) δύσκολα συμβιβάζεται με τον ζητητικό, άπορητικό και κριτικό χαρακτήρα της φιλοσοφικής του μεθόδου. Αναντίρρητα τό θέμα αυτό της φιλοσοφίας ως μελέτης του θανάτου άπηχεί όρφικοπυθαγορικές μάλλον παρά σωκρατικές ιδέες. Ένα έρώτημα που θα άξιζε νά τεθή πιο άναλυτικά, από όσο τό κάνει ό Guthrie, θα ήταν νά έξετασθί ποιά είναι ή πιθανή σχέση του ιστορικού Σωκράτη με τους μύθους και ιδιαίτερα τους έσχατολογικούς μύθους του Πλάτωνος. Τό μυθικό στοιχείο είναι έντελώς άσχετο με την φιλοσοφική μέθοδο του ιστορικού Σωκράτη; Όπωςδήποτε μπορούμε νά συμπεράνωμε, μ' όλο που ό Guthrie δέν τό κάνει, ότι αν ό Ξενοφών αλλοιώνη την σκέψη του Σωκράτη, τό ίδιο κάνει και ό Πλάτων, στον βαθμό που συσχετίζει την προσωπικότητα και την σκέψη του Σωκράτη με τον όρφικοπυθαγορικό Μυστικισμό.

Στά διάφορα κείμενα, όπου ό 'Αριστοτέλης αναφέρεται στην σωκρατική σκέψη, την σχηματοποιεί και την έκφράζει συνοπτικά, χρησιμοποιώντας την δική του φιλοσοφική όρολογία. Ό 'Αριστοτέλης όπωςδήποτε τονίζει ύπερβολικά τό ενδιαφέρον του Σωκράτη για θέματα τυπικής λογικής, όπως ό όρισμός, ή έπαγωγή, ή έννοια του «καθόλου». Θα μπορούσαμε νά πούμε ότι ό Σωκράτης χρησιμοποιεί έμπειρικά ή και αϋθόρμητα όρισμένες λογικές κατηγορίες, χωρίς νά τον άπασχολή ή ανάγκη του άκριβους καθορι-

σμού τους και του κριτικού προσδιορισμού των γνωσιολογικών αρχών που προϋποθέτουν. Όπωςδήποτε η νοησιαρχική Ἠθική που αποδίδει ο Ἀριστοτέλης στον Σωκράτη επιβεβαιώνεται και από τον Πλάτωνα (πρβλ. Ἠθ. Νικομ., Η 1, 1145b 20-25, όπου ο Ἀριστοτέλης επαναλαμβάνει τον Πρωταγόρα 352b, ή Ἠθικά Εὐδήμεια, Α 1216b 5 ἐπ., που είναι παράφραση του Γοργίου 460 b ἐπ.).

Ο Ἀριστοφάνης στις *Νεφέλες* του, που αναλύονται διεξοδικά από τον Guthrie (σελ. 359-377) επιβεβαιώνει το γεγονός ότι ο Σωκράτης καταλήγει στην αμφισβήτηση των παραδεδομένων «νομίμων» όπως και οι Σοφιστές, ότι υπήρχε Σωκρατικός κύκλος και ότι ο Σωκράτης ενδιαφέρθηκε και για τη φιλοσοφία της φύσης. Το γεγονός αυτό μαρτυρείται και από το γνωστό «αὐτοβιογραφικό» χωρίο του Φαίδωνος (96 a ἐπ.). Γενικά ο Ἀριστοφάνης προβάλλει με τις απλουστεύσεις και τις υπερβολές του κωμικού ποιητή την εικόνα που είχε σχηματίσει για τον Σωκράτη ο συντηρητικός Ἀθηναῖος πολίτης. Ἡ εικόνα αυτή σίγουρα δὲν ήταν ἐντελῶς φανταστική. Ἀλλωστε και ἡ εικόνα της φαντασίας ἀποτελεῖ δημιουργική μορφοποίηση ἐμπειριῶν, που γεννήθηκαν από την πραγματικότητα.

Ἡ ἄποψη του Guthrie για το λεγόμενο Σωκρατικό πρόβλημα είναι νηφάλια και σὲ γενικές γραμμές σωστή. Ἐχει κανείς το αἶσθημα ότι ἡ τάση ὀρισμένων μελετητῶν νὰ τονίζουν ότι δὲν μπορούμε νὰ σχηματίσουμε καμμιὰ εἰκόνα για τον Σωκράτη ἐκφράζει μᾶλλον τὴ δική τους ἀδυναμία για μιὰ συνθετική θεώρηση ἑνὸς στοχαστή.

Ἔτσι ο Guthrie ἀκολουθεῖ στὴν παρουσίαση τῶν κυριωτέρων θεμάτων τῆς σωκρατικῆς φιλοσοφίας μιὰ συνθετική μέθοδο. Ἐξετάζει κατ' ἀρχὴν τὶς ἀντιλήψεις που ἐπικρατοῦσαν για τὸ θέμα π.χ. τῆς ψυχῆς ἢ τῆς θρησκευτικῆς πίστες στὴν Ἀθήνα στὸ δεύτερο μισό του 5ου αἰώνα. Ἐπειτα καθορίζει τὰ κοινὰ στοιχεῖα τῆς μεθόδου καὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ Σωκράτη καὶ τῶν συγχρόνων του στοχαστῶν, ἰδιαίτερα τῶν Σοφιστῶν. Ὑστερα προσδιορίζει ποιά ξεχωριστὴ κατεύθυνση ἀκολούθησε ὁ Σωκράτης στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐξεταζομένου θέματος. Τέλος δείχνει σὲ ποιά συμπεράσματα καταλήγει ὁ Σωκράτης καὶ ὡς ποιοὶ σημεῖο τὰ συμπεράσματα αὐτὰ μένουν ἀσυμπλήρωτα. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, π.χ. σὲ σχέση με τὴν «εἰρωνεία», ἡ συνθετικὴ ἐκθεση τοῦ Guthrie ἀρχίζει με τὸν καθορισμὸ τῆς σημασίας τοῦ ὅρου, πρῶτα στὰ κείμενα τοῦ 5ου αἰώνα καὶ ὕστερα στὰ σωκρατικὰ κείμενα (σελ. 446). Ἀλλοτε ἡ ἐκθεση τοῦ Guthrie ἔχει ὡς ἀφετηρία τὸν καθορισμὸ μιᾶς ἐννοίας, ὅπως εἶχε διαμορφωθῇ ἀπὸ τὸν στοχασμό, ὅχι μόνο τὸν φιλοσοφικό, τοῦ 5ου αἰώνα. Αὐτὸ ἰσχύει λ.χ. για τὴν ἐννοια τῆς ψυχῆς (σελ. 468). Ἔτσι μέσα ἀπὸ τὴν παρουσίαση τοῦ Guthrie ἔχει ὁ ἀναγνώστης μιὰ σαφὴ εἰκόνα για τὴν γένεση τῆς σκέψης τοῦ Σωκράτη ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν ἰδεῶν τῆς ἐποχῆς του.

Μιὰ ἀπὸ τὶς ἐλλείψεις τῆς ἐκθεσης τοῦ Guthrie εἶναι ὅτι δὲν καθορίζει με ἀκρίβεια τὸν Σωκρατικὸ κύκλο ἀπὸ καθαρὰ κοινωνιολογικὴ ἄποψη. Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ ἀναλυθῇ ἡ φιλοσοφία τοῦ Σωκράτη σύμφωνα με τὶς κατηγορίες τῆς κοινωνιολογίας τῆς γνώσης σὲ συνάρτηση με τὶς παραστάσεις καὶ τὴν κοινωνικὴ λειτουργία τοῦ κύκλου του, ἂν βέβαια οἱ πηγὲς μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὶς καθορίσουμε με σχετικὴ ἀκρίβεια. Ἴσως ὁ Guthrie ἀποφεύγει αὐτὴ τὴ θεώρηση ἀπὸ ἀντίδραση πρὸς τὶς ἀναλύσεις τῶν A. D. Winspear καὶ A. D. Silverberg (*Who was Socrates*, βλ. Guthrie σελ. 414 ἐπ.), που θεωροῦσαν ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Σωκράτη ἀντικατόπτριζε παθητικὰ τὶς παραστάσεις καὶ ἀξίες ὀρισμένων ἀριστοκρατικῶν ἀθηναϊκῶν κύκλων. Θὰ ἦταν ἀκόμη ἐνδιαφέρον νὰ συσχετισθοῦν οἱ ἀπόψεις τοῦ Σωκράτη, π.χ.

σὲ σχέσηη μὲ τὸν παραδοσιακὸ πολυθεϊσμό, ὅπως τὶς ἐκθέτει στὸν *Εὐθύφρονα* καὶ ἄλλου, μὲ τὴν κριτικὴ τοῦ πολυθεϊσμοῦ, ὅπως γίνεται ἀπὸ τὸν Ξενοφάνη. Πάντως ὁ Guthrie σωστὰ τονίζει ὅτι ὁ Σωκράτης ἀνήκει πνευματικὰ στὴ γενεὰ τῶν Σοφιστῶν. Τὸν ἀπασχολοῦν τὰ προβλήματα τους, π.χ. ἂν ἡ ἀρετὴ εἶναι διδακτὴ, ἂν οἱ ἠθικὲς ἀξίες εἶναι «νόμῳ» ἢ «φύσει», ἡ σχέση τοῦ ἀγαθοῦ μὲ τὸ χρήσιμο, τὸ θέμα τῆς γλώσσας καὶ τῆς «ὀρθότητος» τῶν ὀνομάτων. Ὁ Σωκράτης προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τοὺς Σοφιστές, ἐπειδὴ πιστεύει ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ λυθοῦν τὰ προβλήματα αὐτά, ἂν τὰ καθορίσωμε μὲ ἀκρίβεια καὶ ἂν ὀρίσωμε τὶς ἐννοιες ποὺ χρησιμοποιοῦμε κατὰ τὴν ἐξέτασή τους (σελ. 325 ἐπ.). Ἴσως ὁ στοχασμὸς τοῦ Σωκράτη μένει ἀσυμπλήρωτος, γιατί ἀντιλαμβανόταν ὁ ἴδιος ὅτι δὲν ἦταν ἀρκετὴ ἢ κάπως ἀπλοϊκὴ νοησιарχία του, γιὰ νὰ δοθῇ λύση στὰ προβλήματα ποὺ εἶχαν θέσει οἱ Σοφιστές. Ὅπως-δήποτε, ὅταν λέμε ὅτι ὁ στοχασμὸς τοῦ Σωκράτη μένει ἀσυμπλήρωτος, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Σωκράτης ἀπλῶς θέτει ἐρωτήματα, γιὰ νὰ βάζη σὲ ἀμνηχανία τοὺς συνομιλητὲς του. Ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Guthrie, ἀκολουθώντας τὸν Hackforth, κάθε ὀρισμὸς ποὺ διατυπώνεται στοὺς διαλόγους περιέχει ἓνα στοιχεῖο ἀληθείας (σελ. 448). Εἶναι μονομερὴς μᾶλλον παρὰ ἐσφαλμένος. Τὸ βασικὸ συμπέρασμα τῶν σωκρατικῶν κειμένων καὶ ἰδιαίτερα τῶν Σωκρατικῶν διαλόγων τοῦ Πλάτωνος εἶναι ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ δοθῇ ὁ ὀρισμὸς μιᾶς ἐννοίας, χωρὶς νὰ προσδιοριστῇ μὲ ἀκρίβεια ἡ σχέση της μὲ τὶς ἐννοιες ποὺ λογικὰ προϋποθέτει. Δὲν μπορούμε π.χ. νὰ ὀρίσωμε μὲ ἀκρίβεια τὴν ἀνδρεία, χωρὶς νὰ ξέρωμε τί εἶναι ἡ ἐπιστήμη. Ἡ σωστὴ αὐτὴ ἀντίληψη τοῦ Guthrie γιὰ τὸν χαρακτῆρα τῆς σωκρατικῆς φιλοσοφίας τὸν ὀδηγεῖ σὲ ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα, ἀκόμη καὶ ἂν ὀρισμένα ἀπ' αὐτὰ προκαλοῦν, ὅπως εἶναι φυσικόν, ἀντιρρήσεις ἢ ἐπιφυλάξεις. Ἐστὶ στὸ δεύτερο κεφάλαιο *Ζωὴ καὶ χαρακτῆρας* (σελ. 378-416) ὁ Guthrie παρατηρεῖ σωστὰ, ἀκολουθώντας τὸν Zeller, ὅτι πραγματικὴ αἰτία τῆς καταδίκης τοῦ Σωκράτη εἶναι ἡ ἀκόλουθη. Ἐστὼ καὶ χωρὶς ὁ Σωκράτης νὰ τὸ θέλῃ, ἡ διδασκαλία του καταλήγει στὴν ἀμφισβήτηση τῆς ἀπόψεως ὅτι τὰ παροδοσιακὰ «νόμιμα» προσφέρουν τὸ ἠθικὸ κριτήριον, στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ βασίζεται ἡ ἐπιδοκιμασία ἢ ἡ ἀποδοκιμασία μιᾶς πράξης. Ἡ κατηγορία τῆς «μισοδημίας» εἶναι ἀπλῶς μιὰ κάπως ἀπλουστευμένη ἐκφραση τῆς διαπίστωσης ὅτι ὁ Σωκράτης μὲ τὴ διδασκαλία του ὑποσκάπτει τὸ κύρος τῶν ἀθηναϊκῶν «νομίμων». Δὲν θὰ ἦταν ὀρθὸ νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη ἔχει ὡς σκοπὸ νὰ δικαιωθοῦν ἀριστοκρατικὲς πολιτικὲς ἀπόψεις. Ἡ ἀντίληψη τοῦ Σωκράτη ὅτι ἡ πολιτικὴ εἶναι τέχνη, ποὺ πρέπει νὰ ἀσκοῦν αὐτοὶ ποὺ τὴν κατέχουν (οἱ *ἐπαῖοντες*), δὲν σημαίνει ὅτι ὅπως-δήποτε πρέπει νὰ τὴν ἀσκοῦν αὐτοὶ ποὺ ἔχουν τὸ μεγαλύτερο «χάρισμα» ἢ τὴν πιὸ ψηλὴ θέση στὴν κοινωνικὴ ἱεραρχία. *Ἐπαῖοντες* μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ οἱ *δημιουργοί*. Πάντως θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ καθοριστῇ ἡ σχέση τῆς σωκρατικῆς ἀντίληψης γιὰ τοὺς *ἐπαῖοντας* μὲ ὀρισμένα φιλοσοφικὰ ρεύματα, ἰδίως στοὺς κύκλους τῶν Πυθαγορείων, ἢ καὶ ὀρισμένες κοινωνικὲς καὶ ἱστορικὲς ἐξελίξεις τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰῶνα. Ὅποιες καὶ νὰ εἶναι οἱ πολιτικὲς ἀπόψεις τοῦ Σωκράτη ἢ αὐτὲς ποὺ προκύπτουν λογικὰ ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ του θεωρία γιὰ τὸν *ἐπαῖοντα*, τὴν *τέχνη* καὶ τὴν *ἀρχή*, εἶναι ἀσφαλῶς ἄσχετες μὲ τὴν «εἰρωνεία» του. Ὁ Porper ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀληθινὴ πολιτικὴ ἐπιστήμη κατὰ τὸν Σωκράτη, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Πλάτωνα, προϋποθέτει τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἀρχῆς *ἐν οἷδα ὅτι οὐδὲν οἷδα*. Ὁ Guthrie (σελ. 410, σημ. 1)

προβάλλει κατά του Porper την εϋλογη αντίρρηση, ότι στην περίπτωση αυτή ο πολιτικός θα ήταν σαν ένα γιατρό, που θεραπεύει τους αρρώστους αναγνωρίζοντας ότι δεν γνωρίζει ιατρική.

Το σπουδαιότερο κεφάλαιο, όπου εκτίθεται με εξαιρετική σαφήνεια, συγκρότηση και πληρότητα ή φιλοσοφία του Σωκράτη, είναι το τρίτο που έχει τον τίτλο *Φιλοσοφικό νόημα* (σελ. 417-507). Ο Guthrie καθορίζει με ακρίβεια την σημασία της στροφής που έφερε ο Σωκράτης στο φιλοσοφικό στοχασμό. Την στροφή του φιλοσοφικού στοχασμού από τη φύση στον άνθρωπο εκφράζουν και οι Σοφιστές. Η στροφή αυτή δεν είναι απόλυτη, γιατί οι Προσωκρατικοί ενδιαφέρθηκαν και για θέματα φιλοσοφίας της πράξης, ενώ ο Σωκράτης, τουλάχιστο σε μια φάση της νοητικής του εξέλιξης, ενδιαφέρθηκε και για τη φιλοσοφία της φύσης. Θα πρέπει ίσως να θεωρηθεί ότι η στροφή του φιλοσοφικού στοχασμού, που εκφράζει ο Σωκράτης, σημαίνει την εγκατάλειψη της μηχανιστικής εξήγησης της φύσης που είχε ουσιαστικά υιοθετήσει ο Αναξαγόρας. Σ' αυτή την εξήγηση ο Σωκράτης υποκαθιστά μια τελεολογική εξήγηση της φύσης ή τουλάχιστο το αίτημα μιας παρόμοιας εξήγησης. Σε σχέση με τη φιλοσοφία της πράξης ο Σωκράτης προβάλλει το αίτημα μιας «επιστημονικής», δηλαδή ορθολογικής ήθικης και την ανάγκη να οριστούν με ακρίβεια οι ηθικές έννοιες. Η στροφή του φιλοσοφικού στοχασμού που εκφράζει ο Σωκράτης είναι ιδίως στροφή από την δογματική στην κριτική μέθοδο.

Σε συνέχεια ο Guthrie καθορίζει την μέθοδο που σύμφωνα με τον Σωκράτη μπορεί να οδηγήσει σε όρισμούς ηθικών εννοιών. Ακολουθώντας τον Robinson (ό.π.) παρατηρεί ότι η σωκρατική επαγωγή σε πολλές περιπτώσεις είναι απλή «παραβολή», παράλληλισμός ή αναλογία. Σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις δεν υπάρχει μετάβαση από το καθ' έκαστον στο καθόλου, αλλά διαπίστωση ότι το ίδιο χαρακτηριστικό ή η ίδια λειτουργία ή η ίδια σχέση ανήκει σε δύο διαφορετικά όντα. Π.χ. το *αρχειν* χαρακτηρίζει και την ψυχή και τον κυβερνήτη ενός πλοίου.

Ο όρισμός μιας κατηγορίας αντικειμένων ή πράξεων είναι ο προσδιορισμός του *είδους* τους. Το *είδος* είναι το κοινό χαρακτηριστικό μιας κατηγορίας όντων ή πράξεων, π.χ. των ανδρείων πράξεων. Το χαρακτηριστικό αυτό επιτρέπει την διάκριση της κατηγορίας αυτής από άλλες παραπλήσιες κατηγορίες, π.χ. από την κατηγορία των παρατόλμων πράξεων. Εϋστοχα ο Guthrie παρατηρεί ότι ο Σωκράτης εννοεί τον *δρο είδος* ή *ιδέα* όπως τον έννοουν οι ιστορικοί, όταν τον χρησιμοποιούν για να διακρίνουν μια κατηγορία ιστορικών γεγονότων από μια άλλη ή οι ιατρικοί συγγραφείς για να διακρίνουν μια κατηγορία ασθενειών από μια άλλη (σελ. 429-430).

Οι όρισμοί που ζητεί ο Σωκράτης ανταποκρίνονται στον σκοπό της ηθικής φιλοσοφίας όπως τον αντιλαμβάνεται ο Αριστοτέλης. Την σπουδάζουμε για να την εφαρμόσουμε. Έτσι οι σωκρατικοί όρισμοί έχουν προτρεπτική λειτουργία, πράγμα που δικαιολογεί την σύγκρισή τους με τις ηθικές προτάσεις όπως τις αναλύει ο Stevenson (*Ethics and Language*). Την σύγκριση αυτή επιχειρεί με πολλή λεπτότητα ο Guthrie (σελ. 437 έπ.). Και για τον Stevenson οι ηθικές προτάσεις έχουν προτρεπτική λειτουργία. Τις διατυπώνουμε με τον σκοπό να πείσουμε τους άλλους να επιδοκιμάσουν τις πράξεις που επιδοκιμάζουμε και να υιοθετήσουν τη συμπεριφορά που επιθυμούμε. Όσο η θεωρία του Stevenson είναι πλησιέστερη προς την σοφιστική παρά προς την σωκρατική Ηθική, γιατί καταλήγει στο συμπέρασμα ότι μπορούμε να προτρέψουμε τους άλλους να υιοθετήσουν οποιαδήποτε συμπεριφορά που εμείς επιδοκιμάζουμε. Όταν διατυπώνουμε ηθικές προτάσεις, ενεργούμε σαν να υιοθετούμε κάποια στάση που εξωτερικεύει μια επιθυμία μας. Αντίθετα ο Σωκράτης πιστεύει ότι ο όρισμός της δίκαιης πράξης δεν μπορεί να έχει προτρεπτική λειτουργία, αν δεν αποσαφηνίζει και το *είδος* της. Η προτροπή είναι ταυτόχρονα φιλοσοφική διδασκαλία.

Ο Σωκράτης χρησιμοποιεί την μαιευτική μέθοδο, για να πλησιάσει ο συνομιλητής

του τὸν ζητούμενο ὀρισμό. Ἡ προσέγγιση αὐτὴ γίνεται συνήθως ἀρνητικά, μὲ τὸν ἔλεγχο συγκεχυμένων ἢ τὴν ἀνασκευή ἐσφαλμένων ἢ ἀντιφατικῶν ἀπόψεων. Ἴσως ὁ Guthrie δὲν τονίζει ἀρκετὰ τὶς δογματικὲς προϋποθέσεις τῆς σωκρατικῆς μαιευτικῆς. Ἡ μαιευτικὴ προϋποθέτει διὲν ἡ ἐρώτηση ποὺ διατυπώνει ὁ Σωκράτης ἔχει νόημα, ὅτι οἱ λέξεις ποὺ τὴν ἐκφράζουν ἔχουν αὐστηρὰ καθορισμένη σημασία, ὅτι ὁ συνομιλητὴς τοῦ Σωκράτη δὲν πρέπει νὰ καταλήξῃ σὲ συμπεράσματα ποὺ νὰ ἐρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἀρχικὲς τοῦ ἀπόψεις. Ἴσως καὶ ὁ Guthrie ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν καθιερωμένη ἀντίληψη ὅτι ὁ Σωκράτης ζητεῖ καὶ ἀπορεῖ, μ' ὅλο ποὺ ἡ ἐργασία του δείχνει, σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ ἄλλες, ὅτι ὁ Σωκράτης ἐπίσης διδάσκει καὶ καταλήγει σὲ θετικὰ συμπεράσματα.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ «ἄγνοια» τοῦ Σωκράτη εἶναι μόνο σχετικὴ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν στοχαστικὴ καὶ διεισδυτικὴ ἀνάλυση τοῦ Guthrie γιὰ τὴν σωκρατικὴ εἰρωνεία (σελ. 444 ἐπ.). Ἡ «ἄγνοια» τοῦ Σωκράτη δὲν ἀποκλείει οὔτε τὴ γνώση τοῦ ἠθικὰ ὠφέλιμου οὔτε τὴ γνώση τῆς μεθόδου μὲ τὴν ὁποία θὰ βρεθῇ ὁ ζητούμενος ὀρισμός.

Εἶναι φυσικὸ λοιπὸν ἡ μαιευτικὴ καὶ ἡ εἰρωνεία νὰ ὀδηγοῦν σὲ θετικὰ συμπεράσματα, ἔστω καὶ ἂν τὰ συμπεράσματα αὐτὰ εἶναι ἀτελεῖ. Τὸ κυριώτερο ἀπ' αὐτὰ εἶναι ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι ἐπιστήμη (σελ. 450 ἐπ.). Μὲ ἀφετηρία τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἀριστοτέλους πιστευόταν ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι, γιὰ τὸν Σωκράτη, ἐπιστήμη, ὅπως εἶναι ἡ Φυσικὴ ἢ ἡ Βιολογία. Ἡ ἀρετὴ εἶναι σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ γνώση τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς δίκαιης πράξης λ.χ. καὶ τῶν σχέσεων ποὺ τὴν συνδέουν μὲ τὴν ἀνδρεία πράξη ἢ τὴν γενναιόδωρη πράξη. Ὁ J. Gould (*The Development of Plato's Ethics*), ξεκινώντας ἀπὸ τὴν διάκριση τοῦ G. Ryle ἀνάμεσα στὴν γνώση τῶν χαρακτηριστικῶν ἐνὸς ἀντικειμένου (knowing that) καὶ τὴν γνώση τοῦ πῶς νὰ πράττουμε ἢ νὰ κατασκευάζουμε κάτι (knowing how) ὑποστήριξε ὅτι ἡ σωκρατικὴ «ἐπιστήμη» ἀντιστοιχεῖ στὸ δεύτερο εἶδος γνώσης. Ὁ Guthrie ἀκολουθεῖ καὶ ἐδῶ τὴν συμβιβαστικὴν μεθόδον του. Ὁ Σωκράτης συχνὰ παρομοιάζει τὴν ἀρετὴ μὲ μιὰ τέχνη (τὴν «κυβερνητικὴν» κ.ά.). Ὅταν λοιπὸν λέγῃ ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι ἐπιστήμη, ἐννοεῖ ὅτι εἶναι ἡ ἐπιστήμη τοῦ πῶς νὰ πράττουμε. Ὅπως ὁμως ὁ τεχνίτης πρέπει νὰ γνωρίζῃ τὸ ὑπόδειγμα σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο θὰ κατασκευάσῃ κάποιο ἀντικείμενο, καὶ ὄχι μόνο τοὺς κανόνες ἢ τὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς του, ὁ δίκαιος ἄνθρωπος πρέπει νὰ γνωρίζῃ τὸ «εἶδος» τῆς δίκαιης πράξης, μὲ τὴν σωκρατικὴν σημασίαν τοῦ ὅρου. Γνωρίζοντας τὸ, θὰ γνωρίζῃ καὶ πῶς νὰ πραγματοποιήσῃ τὴ δίκαιη πράξη. Τελικὰ ἡ ἀρετὴ εἶναι μιὰ, γιατί κάθε ἀρετὴ προϋποθέτει τὴν γνώση τῆς ἀρετίας τῆς ψυχῆς μας καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι «ἄρχει» τοῦ σώματος. Τὸ χρησιμοποιεῖ δηλαδὴ σὰν ὄργανο γιὰ νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ ὀρθὴ πράξη. Ἡ γνώση αὐτὴ τῆς «ἀρετίας» καὶ τῆς «ἀρχῆς» τῆς ψυχῆς θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Σωκράτη ὡς ἠθικὴ αὐτογνωσία.

Ἡ ἠθικὴ νοησιарχία τοῦ Σωκράτη γεννᾷ πολλὰς ἀντιρρήσεις. Ὁ Guthrie φαίνεται νὰ υἱοθετεῖ τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Ἀριστοτέλους, ὄχι ὁμως τὴν ἀποψὴ του ὅτι ἡ πρόταση τοῦ Σωκράτη ὅτι «οὐδεὶς ἐκὼν ἀμαρτάνει» εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ἐλευθερία τῆς βούλησης (σελ. 459-462). Ὁ «ἀμαρτής» δὲν ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ διαλέξῃ ἀνάμεσα στὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ κακὸ. Πράττει τὸ κακὸ «ἄκων», γιατί δὲν γνωρίζῃ τὸ ἀγαθόν. Ὅστος ἡ γνώση τοῦ ἀγαθοῦ δὲν εἶναι ποτὲ τόσο σαφὴς, ὥστε νὰ μᾶς ὑπαγορεύῃ αὐτόματα κάποιο εἶδος πράξης καὶ νὰ μὴ μᾶς ἀφήνῃ κανένα περιθώριο ἐκλογῆς. Ἀκόμη, ἀπὸ μᾶς ἐξαρτᾶται ἂν θὰ ζητήσουμε τὴν ἐπιστήμην τοῦ ἀγαθοῦ ἢ ἂν θὰ ἀρκεστοῦμε σὲ τὴν ἄγνοιά του. Εὐστοχα πάντως παρατηρεῖ ὁ Guthrie, (σελ. 458), ἀναφέροντας τὸν Joël, ὅτι ἡ ἀδυναμία τῆς νοησιарχικῆς ἠθικῆς τοῦ Σωκράτη ὀφείλεται κατὰ παράδοξον τρόπο στὴν δύναμιν τοῦ χαρακτήρα του. Γιὰ τὸν ἴδιον θὰ ἦταν ἀρκετὸ νὰ γνωρίζῃ τὸ δίκαιο, γιὰ νὰ εἶναι δίκαιος καὶ νὰ πράττῃ δίκαια. Γιὰ ἄλλους ὁμως μὲ πιὸ ἀδύνατον χαρακτήρα ἡ γνώση τοῦ ὀρθοῦ ἴσως δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ πράξουν ὀρθά.

Ἡ ἐκθεση τοῦ Guthrie γιὰ τὶς θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις τοῦ Σωκράτη καὶ γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς (σελ. 473-484) θὰ προκαλέσῃ ἴσως τὶς πιὸ πολλὰς ἀντιρρήσεις. Ὁ Guthrie γενικὰ στηρίζει τὶς ἐρμηνεῖες του κυρίως στὴν Ἀπολογία τοῦ Πλάτωνος καὶ στὸν Ἀλκιβιάδην. Δὲν χρησιμοποιεῖ σχεδὸν καθόλου τὸν Εὐθύφρονα. Ὁ Σωκράτης, σύμφωνα μὲ τὸν Guthrie δέχεται τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς θείου νοῦ, ποὺ κυβερνᾷ καὶ κατευθύνει τὸν κόσμον κατὰ τρόπο ποὺ νὰ εἶναι δυνατὴ καὶ νὰ ἔχῃ ἠθικὸ νόημα ἢ «ψυχῆς θεραπείαν». Ὁ θεὸς τοῦ Σωκράτη ἔχει ἢ τείνει νὰ ἀναπτύξῃ προσωπικὸν χαρακτήρα, καὶ

θά ήταν δυνατό να χαρακτηριστεί ως «δημιουργός τῶν ἀνθρώπων» (σελ. 476). Ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ τοῦ Guthrie ἀσφαλῶς δικαιώνεται, ἂν τὴν συσχετίσουμε μὲ τὶς συνέπειες, στὶς ὁποῖες εἶναι δυνατόν νὰ ὀδηγήσουν οἱ θρησκευτικὲς ἀπόψεις τοῦ Σωκράτη. Δὲν ἐπιβεβαιώνεται κατηγορηματικὰ ἀπὸ τὰ σωκρατικὰ κείμενα, καὶ ἰδίως ἀπὸ τὸν *Εὐθύφρονα*. Ἀπὸ τὸν *Εὐθύφρονα* δὲν φαίνεται νὰ ἔχη ὁ Σωκράτης τὴν ἀντίληψη γιὰ τὸ θεῖο ποῦ τοῦ ἀποδίδει ὁ Guthrie. Ἀμφίβολο εἶναι ἂν τὴν ἀναπτύσσει καὶ ὁ Πλάτων. Στὸ θέμα αὐτὸ πιὸ σωστῇ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ J. Humbert (*Socrate et les Petits Socratiques*, σελ. 153), ποῦ λέει ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸ πολυθεϊσμό. Θὰ ήταν δυνατό νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ Σωκράτης ἀναπτύσσει καὶ συνεχίζει τὸ αἶτημα τοῦ Ξενοφάνη γιὰ μιὰ κάθαρση καὶ μιὰ κριτικὴ τοῦ παραδοσιακοῦ πολυθεϊσμοῦ, ὥστε νὰ μὴ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἀρχὲς μιᾶς ὀρθολογικῆς ἠθικῆς.

Ὁ Guthrie παραμένει πιστὸς στὴν ἄποψή του, ὅτι οἱ διαφορὲς ἢ καὶ οἱ ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στὰ κείμενα εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ φαινομενικὲς, ὅταν ἐξετάζῃ τὶς ἀπόψεις τοῦ Σωκράτη γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς (σελ. 478-484). Σωστὰ παρατηρεῖ ὅτι ἡ φύση τῆς ψυχῆς καθορίζεται ἀπὸ κοινὰ χαρακτηριστικὰ στὴν *Ἀπολογία* τοῦ Πλάτωνος καὶ τὸν *Φαῖδωνα* (σελ. 481). Ἡ ψυχὴ διακρίνεται ἀπὸ τὸ σῶμα ὅπως διακρίνεται τὸ πρόσκαιρο ἀπὸ τὸ αἰώνιο. Ὁ θάνατος ἐμφανίζεται καὶ στὰ δύο κείμενα σὰν ἀποδημία ἢ μετοίκηση τῆς ψυχῆς σὲ ἄλλο τόπο. Ὁ Σωκράτης ἐλπίζει στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς σύμφωνα μὲ τὴν *Ἀπολογία*, ἐνῶ τὴν ἀποδεικνύει μὲ μεταφυσικὰ ἐπιχειρήματα ποῦ ἀναφέρονται στὴν ἴδια τὴν ὑπόστασιν τῆς ψυχῆς στὸν *Φαῖδωνα*. Σύμφωνα μὲ τὸν Guthrie ὁ Σωκράτης υἱοθετεῖ στὴν *Ἀπολογία* τὴν ἡρεμὴ καὶ ἀπλὴ πίστη στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς ποῦ θὰ εἶχε ἓνας ἀπλὸς χριστιανός, χωρὶς μεταφυσικὲς ἀνησυχίες καὶ θεολογικὴ παιδεία. Ἡ *Ἀπολογία* πιθανώτατα ἐκφράζει τὶς ἀντιλήψεις τοῦ ἱστορικοῦ Σωκράτη, ποῦ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι τὸ θέμα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς ἀνήκει στὴ δικαιοδοσία τῆς θρησκευτικῆς πίστεως, ὄχι τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ.

Ἀντίθετα ὁ Πλάτων, ποῦ στὸν *Φαῖδωνα* παρουσιάζει τὸν ἑαυτὸ του σὰν ἀπόντα, καὶ γι' αὐτὸ ἔχει τὴν ἐλευθερίαν νὰ μὴ περιοριστῇ στὸ γράμμα τῆς διδασκαλίας καὶ τῶν λόγων τοῦ Σωκράτη, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ θεμελιώσῃ τὴν πίστη τοῦ δασκάλου του μὲ μεταφυσικὰ ἐπιχειρήματα. Ἔτσι τὸ θέμα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς γίνεται τώρα ἀντικείμενο τοῦ μεταφυσικοῦ στοχασμοῦ. Ἀσφαλῶς ὁ ἱστορικὸς Σωκράτης δὲν θὰ ἀρνιόταν τὶς ἀπόψεις τοῦ *Φαῖδωνος*, ἂν ἦταν σὲ θέση νὰ τὶς συλλάβῃ. Πάντως στὴν *Ἀπολογία* (28 e ἐπ., Guthrie, σελ. 478) ὁ Σωκράτης λέει ὅτι δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ γνωρίζῃ ἂν ὁ θάνατος εἶναι κάτι τὸ ἀγαθὸ ἢ τὸ κακὸ γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Στὴ συνέχεια (40 c ἐπ., Guthrie, σελ. 479) παραδέχεται πὼς εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ὁ θάνατος ἓνας αἰώνιος ὕπνος. Δύσκολα ἐναρμονίζονται οἱ ἀπόψεις αὐτὲς μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ *Φαῖδωνος*, ἂν καὶ στὸν *Φαῖδωνα* ἐπίσης ὑπάρχει ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Σωκράτης ἐλπίζει ἢ πιστεύει πὼς τὰ ὅσα εἶπε γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς εἶναι ἀληθινὰ (91 a-b, Guthrie σελ. 482). Εἶναι ὅμως εὐκόλο νὰ δεχθοῦμε πὼς ὁ ἱστορικὸς Σωκράτης, μὲ τὸν γνωστὸ ὀρθολογισμό καὶ τὸ κριτικὸ πνεῦμα του, θὰ υἱοθετοῦσε τὴν διάκριση ὀρισμένων νεωτέρων φιλοσόφων, π.χ. τοῦ Descartes, ἀνάμεσα στὶς μεταφυσικὲς ἀλήθειες ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ τὶς ἀλήθειες τῆς θρησκείας ἢ τὶς «βεβαιότητες» τῆς ἠθικῆς, ἀπὸ τὸ

ἄλλο, ποὺ ὁ Guthrie ἔμμεσα τοῦ ἀποδίδει; Στὸν *Εὐθύφρονα*, ὅπου θίγεται, ἔστω ἔμμεσα, τὸ ζήτημα τῆς σχέσης τῶν φιλοσοφικῶν ἀληθειῶν μὲ τις θρησκευτικὲς ἀλήθειες, οἱ δεύτερες ὑποτάσσονται στὶς πρῶτες. Ἴσως τελικὰ νὰ μὴ εἶναι δυνατόν νὰ καθοριστοῦν μὲ ἀκρίβεια οἱ ἀπόψεις τοῦ ἱστορικοῦ Σωκράτη γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Ὅπωςδήποτε ἡ ἔκθεση τοῦ Guthrie ἀφήνει δυνατότητες γιὰ παραπέρα ἔρευνα πάνω στὸ ζήτημα αὐτὸ ὅπως καὶ πάνω σὲ ἄλλα θέματα.

Ὅ,τι εἶπαμε ὡς γενικὸ συμπέρασμα γιὰ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ τόμου ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ δεύτερο. Γιὰ πολλὰ χρόνια ὁ τόμος αὐτὸς τῆς *Ἱστορίας* τοῦ Guthrie θὰ εἶναι ἡ πιὸ ὀλοκληρωμένη συνθετικὴ παρουσίαση γιὰ τὴ φιλοσοφία τῶν Σοφιστῶν καὶ τοῦ Σωκράτη. Ἡ μελέτη του θὰ εἶναι ἡ ἀναγκαία ἀφετηρία γιὰ κάθε εἰδικὴ ἔρευνα. Δικαιολογημένη θὰ ἦταν ἡ εὐχὴ νὰ μεταφρασθῇ στὴ γλῶσσα μας, ὅχι μόνο ὁ τόμος αὐτὸς ἀλλὰ ὀλόκληρο τὸ ἔργο.

Θεσσαλονίκη

Αὐγουστος Μπαγιόνας

Johannes N. Theodorakopoulos, *Die Hauptprobleme der Platonischen Philosophie* (Heidelberger Vorlesungen 1969), Den Haag, Martinus Nijhoff 1972, 95 σελ.

Der emeritierte Professor für Philosophie an der Philosophischen Fakultät der Universität Athen und Mitglied der Akademie Athen, Johannes Theodorakopoulos, kann heute auf eine reich erfüllte Wegstrecke zurückblicken. Als Theodorakopoulos mit dem Studium begann, war an vielen deutschen Universitäten der Neukantianismus die fast allein herrschende philosophische Richtung. Als er nach Griechenland zurückkam, brachte er gründliche Kenntnisse über Kants und Platons Philosophie mit. In seinen Vorlesungen und Seminarübungen sprach er immer mit tiefer Leidenschaft, die meist durch seine eindrucksvolle Rede gebündelt war. Er war im sokratischen Sinne ein echter geistiger «Geburtshelfer». Seinem ungewöhnlichen pädagogischen Geschick gelang es, die Studenten im sokratischen Dialog zum Sprechen zu bringen und sie selbst die Antworten auf bestimmte Fragen finden zu lassen. Deshalb genoß er ein hohes Ansehen.

Je tiefer man in die Werke von Theodorakopoulos eindringt, desto mehr wird man seinen geistigen Weitblick bewundern müssen. Auch die formalen Eigenschaften, vor allem der Stil dieses Werks, in dem die Probleme klar und einfach dargestellt werden, sind rühmend wert.

In den Jahren, die seit seinem Studium und seiner Promotion in Heidelberg verfloßen sind, hat er sein Fach durch seine Initiative und seinen Ideenreichtum vorzüglich ausgebaut, entsprechende Zeitschriften gegründet und organisiert und wertvolle internationale persönliche Begegnungen ermöglicht. Darüber hinaus hat er an vielen Ausschüssen für soziale Aufgaben mitgearbeitet. Deshalb erfreut er sich heute hoher persönlicher Wertschätzung. Das Dekanat der Philosophischen Fakultät führte er zweimal, und